

ТРАНСФОРМАЦІЯ СВЯТКОВОГО ПРОСТОРУ І ФУНКЦІЇ ОБРЯДОВОЇ АТРИБУТИКИ В СУЧАСНОМУ СВЯТОТВОРЕННІ

Ліманська О.В., доцент каф. хореографії

Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди

Анотація. Динамічні зміни у сфері культурного і духовного життя сучасного українського суспільства вимагають звернення науковців до проблем, пов'язаних з трансформуванням народної традиції святкування. Календарні свята та обряди українців є цінним матеріалом для пізнання традиції й механізму її існування, вони завжди були і залишаються ефективним засобом впливу на формування духовного світу особистості.

Ключові слова: святотворення, обрядодія, трансформація, святковий простір, обрядові атрибути.

Анотация. Лиманская О.В. Трансформация праздничного пространства и функции обрядовой атрибутики в современном обрядодействии. Динамические перемены в сфере культурной и духовной жизни современного украинского общества предопределили интерес исследователей к проблемам, которые связаны с процессом трансформации праздничной народной традиции. Календарные праздники и обряды украинцев являются ценным материалом для изучения традиции и механизма ее существования, они всегда были и остаются эффективным методом влияния на формирование духовного мира личности.

Ключевые слова: обрядодействие, трансформация, праздничное пространство, обрядовые атрибуты.

Annotation. *Limanskaya O.V. Transformation of celebratory space and function of ceremonial attributes in modern process of holiday making.*

Dynamic changes in cultural and spiritual spheres of life of Ukrainian society predetermined researches interest to problems concerning the process of transformation of festive folk tradition. Ukrainian calendar holidays and ceremonies present a precious material for studying traditions and mechanism of its existence, it has always been an effective method of influence on the process of forming of inner world of the personality.

Keywords: process of holiday making, conduct of the ceremony, transformation, festive space, ceremonial attributes.

Постановка проблеми. Урбанізація культури, політичні та соціокультурні зміни, стрімкий розвиток технічних інформаційних засобів комунікації – всі ці процеси, що останнім часом відбуваються в сучасному українському суспільстві призвели до динамічних перетворень у галузі святотворення. Нові свята, традиційні звичаї, міфологічні уявлення та вірування українського народу як складова духовної культури тісно пов'язані з суспільним життям, світоглядом, національною самобутністю, вони, в першу чергу, під впливом певних перетворень піддаються вдосконаленню, зазнають змін, трансформуються.

Специфічні риси і багатофункціональність свята як предмету дослідження робить різноплановими аспекти його вивчення. Приоритетними напрямками дослідження святково-обрядової сфери серед науковців на початку 90-х років ХХ століття стали: усвідомлення механізму виникнення нових свят, особливості їх структури в залежності від регіонального побутування, співвідношення інновацій з традиційними формами, вплив на формування національної самосвідомості нового покоління українців.

На Слобожанщині, як і в Україні в цілому, існував комплекс календарних та побутових свят і обрядів. Однак, в силу історичного розвитку цього індустріального краю велика кількість традиційних звичаїв календарного циклу до початку ХХ століття майже вийшли з повсякденного життя, втратили своє первісне значення, зазнали змін самі форми і характер проведення окремих свят. Найбільш емоційні форми календарних свят, пов'язані з прадавньою релігією слов'ян, з часом трансформувалися в яскраві явища народного мистецтва, святково-розважальні дійства. Саме таким святом є свято Івана Купала.

Свято Купала – одне з найпоетичніших свят українського народу. Його святкують в день літнього сонцестояння. Стрижень свята – купальський вогонь як символ Сонця. [12; с.404]. Небесне світило у світогляді українського хлібороба було основною духовною та енергетичною силою, від якої залежало існування усього живого. Залежність людини від сонця породила його культ та пов'язані з ним сонячні свята. [13; с.201].

Першим джерелом, з якого дізнаємось про опис свята Купала в Україні є Густинський літопис (1620 р.). Історико-етнографічні дослідження про купальські свята досягли свого розквіту в II половині ХІХ – поч. ХХ ст. Про

купальську обрядовість на Харківщині збирали відомості такі етнографи як: В. Пассек, О.О. Потєбня, П.В. Іванов, В.В. Іванов та ін. [9; с.9, 10]

Сьогодні купальське свято знову повертається до села, але від барвистого яскравого дійства залишилось небагато. Можна сказати, що традиційне призначення свята втрачено. Відродження Івана Купала ускладнюється тим, що єдиної чіткої послідовності ритуальних дій не існує, оскільки у кожному регіоні України вносились свої специфічні відмінності.

Зв'язок роботи з важливими науковими або практичними завданнями.

Дана робота виконана згідно плану науково-дослідної роботи Київського національного університету культури і мистецтв, знаходиться у руслі наукових досліджень кафедри історії та теорії культури, присвячена проблемам історії української та світової культури. Матеріали статті увійшли до лекційного курсу з навчальної дисципліни «Методика організації дозвілля» кафедри хореографії ХНПУ імені Г.С. Сковороди.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема трансформації традиційного фольклору в умовах сучасності стала особливо актуальною в 60-х роках ХХ століття, саме в цей період почали закладатися основи нової соціалістичної обрядовості і доля багатьох народних українських свят була під загрозою. Особливо це стосується свята Івана Купала, якому приписували характер розпусти та розладу молоді. Однак всенародна любов до цього свята вирішила його долю і сучасне покоління має можливість доторкнутись до джерел мудрості предків.

Останні 15 років проблема трансформації елементів традиційної культури не перестає бути актуальною. Праці Суханова І.В., Гаврилюка Н.К., Зоца В.П., Курочкіна О.В. присвячені темі співіснування традиції та сучасного, їх взаємопроникнення, перспективі розробки нових форм святотворення. Такі дослідники як: Семенова М.О., Соколова В.К., Бердуга М.З., Солошенко О.М. та ін. зосереджують увагу на дослідженні сучасного стану звичаєвості та обрядовості слов'янських народів, різних регіонів України, у тому числі Слобожанщини. Питання, присвячені проблемі взаємозв'язку етнічної самосвідомості й традиційної обрядовості висвітлюють в своїх працях Пенькова О.Б., Алексєєв Е.Є. Слід звернути увагу на дослідження С.Й. Грици з проблем трансмісії фольклорної традиції, в яких з'ясовуються виміри традиційного часопростору. Найбільш глибоко окреслив проблематику, близьку до теми нашого дослідження Курочкін О.В., висвітивши деякі напрямки трансформації святкової традиції в сучасних умовах.

Але, незважаючи на все вище викладене, залишається коло питань, які потребують подальшого вивчення. Одним з таких питань є дослідження процесу трансформації святкового простору і функцій обрядової атрибутики в сучасному святотворенні. На відміну від попередніх дослідників ми маємо за мету розкрити сутність цих перетворень на прикладі святкової купальської традиції Харківщини.

Матеріалом для написання статті стали сучасні сценарії проведення свята Купала на Слобожанщині, публікації фахівців з фольклорно-етнографічних розвідок селами Харківщини, матеріали дослідників фольклору Слобожанщини XIX – поч. XX ст.: П.В. Іванова, В.В. Іванова, П.Г. Чубинського, М.Ф. Сумцова, М.І. Костомарова.

Постановка задачі.

Мета дослідження – висвітити динаміку сакральних і загально святкових проявів у сучасному святотворенні.

Згідно з метою, постають такі **завдання**:

- виявити риси означених процесів на рівні змісту й структури;
- з'ясувати механізм відтворення святкового середовища;
- виявити соціокультурну динаміку сприйняття свята;
- окреслити шляхи подальшого вивчення проблеми.

Результати дослідження. Історико-етнографічні матеріали XIX – поч. XX ст. дають нам першу інформацію про існування традиції святкування Івана Купала на території Слобожанщини, зокрема Харківщини. За народним календарем, що записали видатні етнографи В.В. Іванов та П.В. Іванов, в селах Харківської губернії зранку 23 та до ранку 24 червня розпочиналися дійства, пов'язані з цим чудовим святом. Як свідчать історики, майже в кожному селі святкували Івана Купала і свято це було пов'язане з прадавніми культами слов'ян. [6], [8].

Тексти купальських обрядодій, які розглядаються далі в якості матеріалу дослідження варто визначати як «варіант тексту». Вони несуть у собі основну інформацію про структуру, атрибути свята Купала. Множина варіантів тексту обряду Купала свідчить про широке поширення його серед народу.

Згідно з вивченими «варіантами» тексту можна зробити висновок, що купальська традиція на Харківщині має в своїй структурі такі обрядодії: 1) плетіння віночків; 2) виготовлення обрядового деревця (Купало, Купайло) та ляльки (Марена, Морена, Маринка, Уляна, Катерина); 3) хороводи біля купальського деревця; 4) ритуальне потоплення деревця та ляльки; 5) стрибання через вогонь або багаття; 6) гадання на віночках; 7) влаштування ритуальної вечері (в окремих випадках). [6],[8],[14]. Такий порядок дій за винятком деяких регіональних особливостей цілком характерний для купальської обрядовості України. [5; с.175-176].

Таким за структурою було свято Купала на Харківщині ще до кінця XIX ст., але на початку XX ст. втратило своєрідні риси своєї обрядовості. [2; с.98], [10; с.326]. На сьогодні ритуальна семантика свята Івана Купала трансформувалася у розважально-естетичні обрядові дії. Але ж зберігаються елементи, які приворожують нас і вимагають сприймати свято як частину чогось сакрального, магічного.

Якщо звернутися до сучасних сценаріїв свята Івана Купала, можна виділити таку структуру: 1) виготовлення дерева (Марени – Купала); 2) підготовка купальських вогнищ; 3) хороводи, розваги, конкурси біля деревця;

4) перестрибування через вогонь; 5) купання у воді; 6) розважальна програма для молоді. Слід зауважити, що кожне дійство супроводжується виступами фольклорних колективів, що виконують твори з купальської обрядовості регіону. Часто до свята залучаються допоміжні дійові особи: Водяник, Лісовик, Відьма, Купаленька, Купайло, Вогневик та ін. Для підсилення враження використовують різноманітні технічні засоби (електричні вогні, світлові спецефекти, фейерверки тощо).

Отже, в сучасних соціокультурних умовах відбувається повернення святкової традиції шляхом її сценічного відтворення, залучаючи аматорську художню творчість. Музичний супровід купальського обряду використовується у трансформованому вигляді, набуваючи ознак вторинних форм, які не завжди пов'язані з архаїчною природою святоді. [3; с.10], [15; с.45]. В структурі традиційного свята спостерігаємо наявність синкретичного творчого акту, первинну неподільність на окремі художні прояви, що дає можливість учаснику святоді «жити» в ньому. В структурі сучасної інтерпретації традиційного свята, навпаки, зміст складають самостійні види мистецтва – музика, танець, художнє слово та ін. Можна сказати, що сучасна модель народного свята будується на автентичному матеріалі, що відтворюється аматорськими фольклорними колективами.

Як було зазначено раніше, обрядовий вогонь є символом свята Купала, але культ води також займає центральне місце. Невипадково головною умовою проведення свята є наявність води (річки, озера, водойми тощо). Поважне ставлення до води обумовлено тим, що вона ототожнювалась із здоров'ям. [16; с.46]. Наприклад, в Харківській губернії було заведено купатися перед стрибками через вогонь, що пов'язано з вірою в лікувальні властивості води. [8; с.156], [10; с.326]. Дві рівнозначні стихії – вогонь і вода як чоловіче і жіноче начала символізують шлюбну тематику купальського свята.

Серед міфологічних уявлень свята Купала яскраво виступають: віра в магічну, очищувальну силу вогню та води (перехід від буквального до символічного очищення); віра в магію рослинності (зв'язок рослин з небесним вогнем); віра в берегові властивості вогню від нечистої сили.

«Міфологія» сучасного сприйняття свята Купала зводиться до виконання естетичної та рекреативної функцій. Шлюбна магія втратила своє первісне значення, в сучасних сценаріях цей мотив підмінюється, наприклад, привітанням молодих пар, які щойно побралися; молодіжними забавами біля купальського вогню тощо. Магічне перестрибування пар через вогонь та гадання на віночках у дівчат більше схоже на розвагу. Магічні уявлення про рослинність втілюються в проведенні конкурсів, наприклад, на кращого збиральника лікувальних трав; шукання квітки папороті та ін.

Отже, трансформація в змісті, в структурі народного свята відбувалася паралельно з втратою магічно-ритуальних функцій та перетворенням їх на естетично-розважальні.

В традиційній культурі певною мірою сакралізованою є кожна година селянського року. Кожен день селянина відмірюється сонячно-біологічними часовими відтинками, за якими він орієнтується в життєвому просторі. Причому, час відображає не тільки певну послідовність дій (порядок, гармонія), а й її наповненість. [4; с.13]. Простір і час буденного життя сприймається людиною як частина буття Всесвіту. Під час свята досягається повна гармонія людини і природи. Цьому сприяє функціонування основних вимірів святкового часопростору, зокрема таких як наповненість і розосередженість. Концентрація обрядових дій в певному часовому відтинку може визначатись як кульмінація свята. Кульмінаційними моментами, які, між іншим, утворюють композицію свята Купала є: виготовлення обрядового дерева (ляльки); купальські танки; потоплення обрядових атрибутів; розпалювання вогнищ; пускання віночків на воду. Композиційне співвідношення часопросторових відтінків купальських обрядодій створює певний простір, в якому концентруються сподівання людини на прихильність природних стихій. Отже, святкові дні – це квінтесенція сакралізації традиційного простору, де найвищої актуальності набувають моральні та духовні цінності громадської спільноти.

Магічний вплив свята Івана Купала набував сенсу у зв'язку з переломними подіями часу його проведення - день літнього сонцестояння, коли людина очікувала від природи надзвичайних дій та намагалася досягти прихильності космогонічних сил. Звідси пішла традиція ритуального жертвоприношення купальського деревця й ляльки. Після смерті - хаосу настає творення – нове життя.

Часопростір сучасної людини відрізняється уявленням про швидкоплинність часу, його безповоротність, а простір не замикається рамками культури одного етносу. Людина не відчуває прямої залежності від Природи, вона сама здатна її змінювати. Навіть день проведення свята Івана Купала не пов'язаний з природним явищем – днем літнього сонцестояння, а святкується переважно в ніч з 6 на 7 липня. Більше того, сучасна людина інтернаціональна, для неї не існує меж, прикладом є мережа Internet. В десакаралізованому часопросторі народна святкова традиція з одного боку, є способом відображення і закріплення духовних цінностей, з іншого – це надбудована емоційно-естетична сторона життя людей та своєрідна форма їх спілкування, що виконує здебільшого етноінтегруючу функцію. [7; с. 70].

На сьогодні можна констатувати втрату певної «генетичної програми», створеної попередніми поколіннями українців, яка тисячоліттями формувала духовність і мораль народу, оберігала його від знищення. А саме від того як реалізується «генетична програма» залежить рівень взаємодії самотньої народної традиції та сучасного суспільства. [1; с.170]. Треба пам'ятати, що при відродженні народних календарних свят слід враховувати місцеві особливості їх побутування, що сприятиме збереженню багатства регіональних проявів традиційної обрядовості.

В систему сучасної інтерпретації народних свят повинен бути закладений так званий «генетичний код» у вигляді набору натуральних обрядових інструментів і відтворюватися на рівні сприйняття сакрального характеру цих інструментів – атрибутів.

Головними атрибутами свята Купала, нарівні з купальськими вогнями та віночками, є ритуальне деревце - Купайло та лялька – Марена. З «варіантів тексту» купальської святодії на Харківщині дізнаємось, що дерево (Купало, Купайло), здебільшого чорноклен або вербу, молодь прикрашала квітками, стрічками, вінками, а ляльку, яку звали по-різному: Маринкою, Мореною, Мариною, Катериною, робили із соломи, вдягали у сорочку, прикрашали квітами і стрічками. [8], [14], [2]. Навколо цих двох дійових осіб – символічних жертвоприношень Сонцю і Воді відбувалася сукупність обрядових дій: хороводи, ігри та розваги молоді, спрямованих на сприяння врожайності, плодючості. В деяких селах Харківщини був варіант обряду, коли перед потопленням ляльки молодь влаштовувала символічні проводи (стіл зі стравами та напоями, купальські танки). [8].

Тексти сучасних сценаріїв свята Купала надають інформацію про використання атрибутів Купала та Марени як символів свята і проведення з ними певних ритуалів (прикрашення, хороводи, потоплення). В сценарії фольклорного свята «Сьогодні - Івана, завтра Купала» з с. Сквородинівка Харківської області, наприклад, влаштовано конкурс «Марен», які представили різні села зі своїми особливостями. В цьому ж сценарії є конкурс на кращу обрядову їжу, що можливо перетинається з символічними проводами ляльки, але у більш сучасному вигляді. Тобто, спостерігаємо трансформування магічної спрямованості в дії розважально-ігрового плану.

Купальські вогні традиційно запалювали на честь сонця, з вірою в його очищувальну дію. Це дійство є найяскравішим моментом у структурі свята, коли настрої учасників досягає вищої точки сприйняття. Ритуальні вогні повинні бути якомога ближче до сонця, що визначає їх зв'язок із сонячним світилом. [9; с. 26]. Наприклад, на Харківщині існувала традиція влаштовувати велику жердину зі смолоскипом, яку закопували в землю. Цей смолоскип палає протягом всієї ночі, імітуючи сонце. В купальській традиції з вогнями пов'язане ворожіння молоді на долю: «щоб дівчата і хлопці любились» – стрибання через вогнище, яке символізує шлюбну магію. [6; с.244].

В структурі сучасного свята купальські вогні є кульмінацією вечорового часового відтинку. Воно концентрує у собі дію, що надовго залишається в душах присутніх, ніби торкається потаємних сторін світосприйняття, підказаних нашими предками. Стрибання через вогнище на сьогодні втратило свій магічно-ритуальний зміст і перетворилося на забаву, яка іноді набуває відтинку змагання.

Купальські вінки у структурі традиційного свята є частиною ворожіння дівчат на долю (шлюбна магія). «Варіанти тексту» свята Купала повідомляють про традицію пускання вінків на воду: «Пливи вінок і з ним моє щастя», а також і про традицію зберігання вінків як лікувальної трави. [6; с.909, 916], [14; с. 16, 75].

В сучасній інтерпретації купальської традиції пускання вінків на воду є найпоетичнішим ритуалом, який хоча і втратив своє прадавнє магічне значення й трансформувався в розважально-мистецьке дійство, але все ж таки на підсвідомому рівні пов'язує людину з народною релігією.

Отже, атрибути святкової традиції мають певний зміст і в них є закодована генетична інформація, і не виключена можливість, що ця інформація пробуджується в учасниках святодії на підсвідомому рівні. Відомо, що етнічна самосвідомість, яка виникла на ранніх етапах розвитку архаїчного суспільства, трансформуючись, продовжує існувати в сучасних урбаністичних суспільствах. [11; с.70]. Розвиток же традиційної обрядовості українців відбувався паралельно з усвідомленням себе як етносу. Сформований протягом тисячоліть архаїчний стереотип групової поведінки зумовив підсвідому потребу людини в колективному спілкуванні. Потрапляючи в святковий часопростір, де відбувається масове, емоційно яскраво забарвлене спілкування, сучасна людина може відчутти причетність до культурної спадщини своїх предків. Таким чином, на рівні підсвідомості створюється не тільки святковий настрій, а настрої наближені до сутності прадавнього святкування, завдяки обрядово-символічним елементам (купальські вогнища, вогонь на воді, хода за обрядовим деревом). В структурі святодії значна роль належить атрибутам і символам, які підсилюють емоційно-психологічне сприйняття того, що відбувається. Намагаючись відродити традиційне свято, фахівці повинні пам'ятати, що варто обставити свято так, щоб воно надовго запам'яталося людям, дійсно стало видовищем мистецьким з своєрідним естетичним забарвленням.

Висновки. Розвиток системи сучасного святотворення – складний динамічний процес, який кожного разу ставить перед фахівцями нові завдання і проблеми. Серед них особливого значення набувають питання співвідношення традицій і новацій, змісту і форм проведення свят, актуалізації виховного потенціалу календарної обрядовості, впливу обрядової атрибутики на процес створення святкового середовища.

Підсумовуючи все вище викладене, можна зробити такі **висновки:**

1. Сучасні процеси урбанізації, вдосконалення інноваційних технологій в різних галузях суспільного буття надалі будуть сприяти підвищенню ролі «вторинних» форм традиційної культури.

2. Модель традиційного купальського свята базується на таких елементах як святковий простір (ділянка місцевості, віддаленої від заселення, на пагорбі, біля річки, водойми тощо); святковий час (день і ніч літнього сонцестояння – період переходу від літнього до зимового календарного циклу); святкове світосприйняття (атрибути, ритуально-магічні дії).

3. Модель сучасної інтерпретації свята Купала будується на автентичному матеріалі, який репрезентують аматорські фольклорні колективи через відтворення унікальної звичаєво-обрядової та народно-пісенної традиції купальських святкувань.

4. Процес трансформації святкового часопростору та функцій обрядової атрибутики свята Івана Купала відбувається шляхом втрати магично-ритуального значення певних обрядодій і, натомість, переважанням його рекреативно-мистецької функції.

5. З традиційних обрядових атрибутів купальського свята найбільш життєстійкими виявляються ті, що символізують утвердження краси життя, розквіту природи – віночок, вогнище; обрядове дерево (лялька) та його взаємодія з купальськими стихіями. Вони є закодованими символами цінностей моральної і духовної культури народу.

Перспективи подальших досліджень у даному напрямку. В системі сучасного святотворення великого значення набувають традиційні елементи, атрибути святкового дійства, що несуть так званий «генетичний код» нації, визначають належність людини до певного етносу, додають самотності й неповторності народним святам. Режисерам масових свят дуже важливо знати й вміти виділяти ці закодовані знаки задля створення яскравого незабутнього дійства, виховання національної самосвідомості на особистісному і громадському рівнях. Саме тому, проблематика трансформації святкового часопростору та обрядової атрибутики, символіки в сучасному святотворенні є плідною для подальшого вивчення науковцями.

Література:

1. Алексеев Э.Е. Фольклор в контексте современной культуры. Рассуждения о судьбах народной песни. – М.: Советский композитор, 1988. – 237 с.
2. Бердуга М.В., Солошенко О.М. Особливості обрядів та звичаїв Слобожанщини (XVIII – XIX ст.) // Сборник трудов Харьков. ин-та соц. прогресса. – Х.: ХИСП, 2001. – Вып. 6. – С. 92-99
3. Гаврилук Н.К. Нові і традиційні обряди: Досвід та перспективи етнографічного вивчення // Народна творчість та етнографія, 1990. - № 1. - С. 3-12.
4. Грица С.Й. Трансмісія фольклорної традиції: Етномузикологічні розвідки. – Київ – Тернопіль: «Астон», 2002. – 236 с.
5. Давидюк В. Первісна міфологія українського народу. – Луцьк: Вежа, 1997.
6. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии / Очерки по этнографии края. Под ред. В.В. Иванова. – Х., Т. 1., 1898. – 1012 с.
7. Зоц В.П. Сучасна обрядовість – важлива складова частина духовної культури. // Народна творчість та етнографія. – 1990. - № 4. – С.69-73.
8. Иванов П.В. Жизнь и поверья крестьян Купянского уезда Харьковской губернии. – Х.: Типография «Печатное дело», 1907. – 216 с.
9. Климець Ю.Д. Купальська обрядовість на Україні. – К.: Наукова думка, 1990. – 142 с.
10. Курочкін О. Календарні звичаї та обряди. // Українці: Історико-етнографічна монографія у 2-х кн. Книга 2. – Опішне: Українське народознавство, 1999. – 544 с. (С. 297-332)
11. Пенькова О.Б. Традиционная обрядовость и возрождение этнического самосознания народов современной Украины. // Наука. Релігія. Суспільство, 2002. - № 3/4. – С. 69-72
12. Потєбня А.А. Символ и миф в народной культуре. – М.: Лабиринт, 2000. – 480 с.
13. Сумцов Н.Ф. Символика славянских обрядов.

14. Фольклорні осередки Харківщини /Упор. К. Дорохова, В. Осадча, Н. Плотнік. – Х.: Регіон-інформ, 2002. – 380 с.
15. Чистов К.В. Народные традиции и фольклор: Очерки теории. – Л.: «Наука», 1986. – 303 с.
16. Чубинський П. Мудрість віків. Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського. – К.: Мистецтво, кн.1., 1995. – 222 с.

Надійшла до редакції 19.06.2007